

Kudrna, Jaroslav

K problematice historické periodizace

In: Kudrna, Jaroslav. *Ke kritice pozitivismu v současné buržoazní německé, francouzské a italské historiografii 19. a 20. století*. Vyd. 1. V Brně: Universita J.E. Purkyně, 1983, pp. 126-139

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121954>

Access Date: 18. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

VI. K PROBLEMATICE HISTORICKÉ PERIODIZACE

Nemůže být pochyb o tom, že otázka periodizace patří k podstatným problémům historického poznání.¹ Zrodila se z potřeb historie a její řešení bylo vázáno především na vývoj koncepcí světových dějin. Ztratila tedy svůj náhodný charakter v okamžiku, kdy se dějiny staly skutečně dějinami světovými, tj. v období rozvinutého kapitalismu, a kdy se z pozic tehdejšího buržoazního dějepisectví ukázala problematika světových dějin jako problematika dějin Evropy. Samotná buržoazní historiografie byla tehdy ovšem postavena před řadu neřešitelných problémů, o čemž koncokonců svědčí její neschopnost skutečně tuto koncepci světových dějin a jejich periodizaci propracovat. Platí to např. i o pozdější *Histoire générale des civilisations*, která vychází z předpokladu různých civilizací, jež směřují k jednotě, anebo o neuskutečněném pokusu *Destin du monde* Luciena Febvra nebo o pokusech Braudelových nalézt pro vývoj materiální kultury nový pojem „longue durée“ anebo konečně i pro problematiku univerzálních dějin v *Propyleen. Weltgeschichte*.² Všude zde je možné nalézt protiklady v kritériích periodizace, vyplývající z obtíží koordinovat jednotlivé části světového vývoje.

Ovšem i v marxistické historiografii, která jediná disponuje vědeckými

¹ E. M. Žukov, *Někotoryje voprosy teorij socialnoekonomičeskoj formacii*, *Problemy socialnoekonomičeskich formacij*, Moskva 1975. E. M. Žukov, M. A. Parg, E. B. Čerňak, V. T. Pavlov, *Těcretičeskije problemy vsěmirnoistoričeskogo processa*, Moskva 1979. E. Engelberg, *Zu methodologischen Problemen der Periodisierung*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1971, s. 1219–1250. *Genese und Gültigkeit von Epochenbegriffen. Theoretisch-methodologische Prinzipien der Periodisierung*, Berlin 1973. H. Bahner *Renaissance, Barock, Aufklärung, Epochen und Periodisierung*, Berlin 1976. H. Mohr, *Zur Rolle der Ideologie und Kultur bei der Charakterisierung und Periodisierung der vorkapitalistischen Gesellschaften*, *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift* 1972, Heft X. I. Sellnov, *Vorkapitalistische Produktioneweisen und die Periodisierung*, *Ethnographisch-archäologische Zeitschrift* 1973, s. 501 a n. H. P. Jaeck, W. Küttler, *Probleme der gesetzmäßigen Abfolge der Gesellschaftsformationen*, *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 1974, s. 89 n. K. G. Faber, *Theorie der Geschichtswissenschaft* 1974, s. 227. H. Diller, F. Schilg, *Studien zur Periodisierung und zum Epochebegriff*, Mainz-Wiesbaden 1972.

² E. Schulin, *Universalgeschichte*, Köln 1974, s. 16 n.

měřítky v kategorii ekonomické formace, vyvstává řada problémů — vezměme např. sladění tradičně používaných termínů starověk, středověk, novověk s učením o ekonomických formacích. Pokusili bychom se proto ukázat a) jaké byly historické předpoklady tzv. tradičních periodizačních kritérií, b) jaký smysl měly tzv. netradiční pokusy o periodizaci, c) v čem tkví základ marxistické periodizace dějin a před kterými problémy zde stojíme.

To, o čem jsme se zmínili jen obecně, svědčí koneckonců o tom, že samotný vývoj utřídění historických procesů souvisel s možnostmi historického myšlení. Tak např. v předřecké historické produkci se došlo maximálně k pojetí utřídění dějin podle panování králů, naopak řecké historické myšlení již ve svých počátcích uvedlo jako periodizační kritérium princip generační³ (tak tomu bylo již u Hekataja). Vyskytl se i pokus — ovšem mimo rámec vlastní historické produkce — o jakousi celkovou periodizaci dějin (tak tomu bylo v Hesiodových erga), známý přechod od věku zlatého k věku stříbrnému a železnému. Rozborem Hesioda by se pak dalo ukázat, že celá koncepce je spjata s hodnotícím hlediskem, s hlediskem v podstatě pesimistickým, s hlediskem neustále se zhoršujícího stavu. Již v raném řeckém myšlení (např. u filozofa Demokrita) se objevuje myšlenka předhistorického a historického nebo představa vzniku kultury ze zvířecího stavu. Tato řečneme civilizační představa je v protikladu k pesimistickému myšlení Hesiodovu a umožňovala, jak je tomu např. v platonském dialogu Protagoras a hlavně Thykydida, i jistou představu o výjimečnosti doby a pokroku. Máme na mysli především známý Thukydidův exkurs z peloponéské války Archaiologia, v němž podává jakousi zhuštěnou periodizaci řeckého vývoje. U Thukydidy se v periodizaci jasně odlišuje období trojské války, kdy nebylo ještě stále osídlení, kdy se ještě nemohl rozvinout obchod a nebylo možno akumulovat bohatství, od současné, tj. Periklovy doby, jejíž panegyrikus představuje tak často citovaná Periklova řeč.

K tomu je nutné přičíst myšlenku periodizace historických útvarů podle schématu koloběhu ústav (jež bylo především promyšleno Aristotelem, náznaky toho jsou však už u Platona) — známé např. scéná tří správných a tří zdegradovaných, tj. nepravdivých ústav. Vzniká tak periodizační model, který umožňuje i spojení ústav se sociálním životem, koneckonců i prostřednictvím tzv. hlavních principů, jež určují ráz jednotlivých druhů. Tak aristokracie je podmíněna ctností, oligarchie bohatstvím, demokracie svobodou.

Rozborem Aristotelových názorů by se dalo ukázat, že tato periodizace

³ K. von Fritz, *Die griechische Geschichtsschreibung*, Berlin 1967. H. Strassburger *Wesensbestimmung der Geschichte durch die antike Geschichtsschreiber*, Wiesbaden 1966. F. Jacoby, *Abhandlung der griechischen Geschichtsschreibung*, Leiden 1956. A. Momigliano, *Studies in Historiography*, London 1967.

podle ústavních forem je koncipována i vzhledem ke společenskému stavu (např. demokracie se spojuje s vládou těch, kdož nemají majetek).

Tolik asi k periodizačním kritériím klasického řeckého myšlení. Snad je ještě třeba dodat, že z řeckého klasického myšlení pocházejí dva termíny, jichž se později používalo při periodizaci. Jde o termín *periodos* a *epoché*.⁴ Ovšem dodejme, že ve srovnání s významem, který se jim přičítal v novověku, mají poněkud jiný význam, i periodizace znamená to co *cyklos*, *epoché* pak znamená zastavení — rozumí se zastavení v rámci samotného cyklického vývoje.

Další kritéria pro periodizaci si vynutilo období helenistické, kdy šlo o jakousi synchronizaci říší diadochů a pak o přechod k datování podle olympijských her (zavedené kolem roku 260 před naším letopočtem). Tento nový typ periodizace vyplývá z faktu, že v této době byla již možná komparace různých historických útvarů. Z tohoto hlediska je nutno chápat periodizační pokus Polybiův.⁵ Polybios přijal sice hledisko periodizace podle kritéria olympiád, vlastní jeho přínos k periodizaci je ovšem nutno spatřovat a) ve vypsání dějin z hlediska celku (představa těla a údů), b) vidění hlavního činitele lidských dějin v ústavách. Periodizační základ tvoří tak u Polybia opět cyklická teorie, cyklus je podle Polybia podmíněn vlastními kvalitami přírody. Jeho rytmus je pak podmiňován generačními změnami.

Ve srovnání s tímto synkretickým pokusem Polybiovým bylo periodizační hledisko Liviovo⁶ — pokud Livius nepřetlumočil celé partie Polybiova díla — mnohem jednodušší, bylo udáno analistikou podle *fasti consulares*.

Tento jasný nedostatek ve srovnání s Polybiem souvisí s tím, že římské dějepisectví bylo soustředěno na sebe samo a ignorovalo velmi dlouho zařazení římských dějin do dějin světových. S jistým pokusem o upřesnění periodizace se setkáváme tam, kde jde o zpřístupnění dějin Říma jiným národům u Pompeja Troga, který vypracovává jakousi stupnici říší, usilujících o světovládu. Objevuje se periodizační kritérium, které pak nabude podstatného významu v době augustiniánsko-křesťanské koncepcce, tedy kritérium postupného přechodu moci z říše asyrské na říši médskou, perskou, makedonskou a římskou. Jinak se římské dějepisectví k otázce periodizace dále nepropracovalo.

Nová etapa pro periodizaci vyvstává v okamžiku, kdy se pro křesťanské historiky vynořila nutnost koordinovat historii světskou s historií církevní. Koordinace byla uskutečněna v jakési příručce Eusebiově Chro-

⁴ H. Diller, X. Schlak, *Studien zur Periodisierung und zum Epochebegriff*, Mainz 1972.

⁵ K. von Fritz, *The Theory of the mixed Constitution in the Antiquity. A critical Analysis of Polybius political Ideas* New York 1955.

⁶ G. De Sanctis, *Livius e la storiografia romana. Problemi di storia antica*, Bari 1932.

nikoi kanoes, a to z hlediska převahy křesťanství, ve zdůvodnění, jehož se později přidržel i sv. Augustin.⁷ Augustinova periodizace byla upravena ideologicky. Předně se radikálně oddělilo období předkřesťanské od období křesťanského (je známo, že s tímto periodizačním odlišením souvisela i možnost větší kritiky pohanského Říma). Dále se vycházelo zásadně z dějin státu božího, tj. prakticky do vzniku křesťanství z bible, a tomuto vývoji se přiřazují události historie světské, přičemž prototyp pozemského státu se spatřuje v Asýrii na východě a v římské říši na západě a jako mezičlánek se vkládají dějiny Řeků. Tím je vysvětlitelná u Augustina snaha po koordinaci světových a církevních dějin i tam, kde nejde o historické prameny (např. události z Vergilia slouží jako opěrný bod pro zařazení církevních dějin). Je nutno říci, že toto periodizační hledisko se objevovalo skoro ve všech středověkých dílech, bylo ovšem s odstupem času doplňováno (tak např. u Oty Freisinského o říši karlovskou a hohenstaufskou). Koncem 14. století se pak objevuje nový periodizační termín, tj. *seculum*, důsledně však bylo tohoto periodizačního kritéria použito až v Magdeburských centuriích (vlastně v dějinách úpadku církve pod vládou papežů). Vycházelo se přitom z pojetí, že se církev každých sto let řídila jinými principy. Z polemiky kolem Magdeburských centurií pak vzniklo rozlišení mezi kalendářním stoletím a věkem. V období humanismu byl pak zaveden termín *aetas* (evo), kdy *aetas* a *secolo* se objevují jako dva nové termíny, které mnohdy splývají; tato tradice se např. dochová až k Voltairovi (*Století Ludvíka XIV. le siècle des philosophes, l'âge de la raison*). Počátkem 19. století se počíná mluvit o *dix huitième siècle des lumières*. Objevují se ovšem i další termíny. Tak již v 15. století se setkáváme s termínem *media aetas*, u G. Ambara di Vicevono se počíná mluvit o *media tempestas*. Termín *media aetas, medium tempus* se objevuje ve století 16. Termín *moyen âge* je pak použit Ducangem. Proti termínu *media aetas* se počíná prosazovat termín *rinascere, rinascità*. Tento termín má v pravém slova smyslu význam ideologický, vyjadřuje to, co Boccaccio nazval *ritorno alla luce*. Termínu *renesance* se však počalo systematicky používat až v 19. století od známého spisovatele Burckhardta.⁸

Uvedli jsme tyto skutečnosti ne snad z hlediska zajímavosti, ale proto, abychom ukázali na vědecky sporný obsah těchto pojmů, o čemž konečně svědčí časová kauzalita těchto pojmů.

Vedle této periodizace setkáváme se ovšem ve středověku a v novověku s pokusy o periodizaci, jež bychom nazvali pokusy netradičními. Tyto pokusy byly spjaty se společenskými silami, jež byly na vzestupu, ve středověku pak s určitými utopickými představami. Z nich uvedeme

⁷ H. J. Marrou, *St. Augustin et la fin de la culture antique*, Paris 1938. E. Troeltsch, *Augustin, die christliche Antike und das Mittelalter*, Berlin 1915.

⁸ H. Grundmann, *Studien über Joachim von Floris*, Leipzig 1923.

alespoň periodizaci Joachima da Fiore pro středověk, z netradičních periodizací novověku alespoň koncepce Vicovy, Hegelovy a Herderovy.

Ve svém ústředním spise *De concordia* rozdělil Joachim da Fiore lidské dějiny do tří historických etap. V první etapě, prakticky až do narození Krista, žili lidé tělesně (*secundum carnem*), v druhé etapě, která trvá až do současnosti, žijí lidé mezi duchem a tělesností, v třetí etapě, která má trvat až do konce světa, řídí se především duchem. Na první pohled vypadá toto periodizační schéma mysticky, zahrnuje však některé prvky skutečně evoluční, které vyúsťují v jakési utopii. Pokud jde o evoluční prvky, sleduje Joachim vždy souvislosti mezi nižší a vyšší etapou, nový řád se rodí ze starého, k jeho zrodu je však třeba nových podnětů. Tři stádia lidského vývoje jsou učeněna i vnitřně a to podle určitých principů. Tak v první etapě vystupuje do popředí vztah k právu, ve druhé k milosti a třetí k rozšířené minulosti. Tomu odpovídá i stav závislosti a svobody. V první etapě rozhoduje otrocká podřazenost, v druhé dětská oddanost a v třetí svoboda. Odtud dedukuje Joachim i charakteristiku základních vztahů; první etapa vývoje lidských dějin je etapou velkého útlaku a násilí, druhá etapa činnosti, třetí pouhého nazírání. Jinými slovy, v první etapě převažuje otroctví, v druhé dětství, v třetí přátelství. Charakteristiky jednotlivých etap jsou ovšem někdy i značně mysticky nadsazené, jak Joachim tvrdí, že se v první etapě žije ve světě hvězd, v druhé za svítání a teprve třetí etapa je etapou plného dne, nebo že první etapě odpovídá zima, druhé jaro a třetí léto.

Bez zajímavostí nejsou ani propočty časové; tak např. střední etapu propočítává na 42 generace a délku jedné generace vymezuje třiceti léty. Mimoto byl Joachim přesvědčen, že je potřeba období padesáti let, aby se uskutečnila říše svobody, v níž se vztahy svobody budou určovat především láskou. Joachim je pak přesvědčen, že se v třetí etapě plně uplatní i rozum. Představuje si třetí etapu skutečně svobodomyšlně, nepředpokládá pro ni ani platnost Písma, neboť bude možno pravdu nazírat bezprostředně a nebude se nutno dovolávat ani evangelia.

Nyní k netradičním pojetím periodizace v novověku. Vico,⁹ který podal kritiku Descarta, Spinozy a Hobbese nikoliv z pozic protiracionalistických, nýbrž proto, že ignorují specifiku lidských dějin, nebo lépe řečeno specifičnost zákonitostí, vycházel z předpokladu, že dějiny jednotlivých národů se musejí vyvíjet na základě stejných zákonitostí, přičemž chápe lidský vývoj na základě cyklické teorie — každý národ musí projít stadiem svého vzniku, rozvoje, úpadku a zániku. Vico má před očima univerzální dějiny, které se realizují v dějinách jednotlivých národů, přičemž dějiny přestávají být záležitostí jednotlivců a stávají se záležitostí bezejmenných mas. To ho nakonec dovedlo k pojetí histo-

⁹ Literaturu k Vicovi srovnej J. Kudrna, *Vico und Herder. Jahrbuch für Geschichte* 1978, s. 61.

rie na základě třídních bojů. Navíc vystoupil Vico s dalším periodizačním kritériem, to je závislostí společenských a vlastnických vztahů. Z periodizačního hlediska je podstatné, že vydělil jako samostatnou epochu předtřídní společnost, v níž má řadu zásadních postřehů k vývojovým formám rodiny a k mýtům; ve vrstvě famuli neomezených na Řím, viděl pak přechodný článek k vyšší formaci. Celé toto období chápal jako období božské, aniž ovšem připouštěl zásah boha do vlastního života lidí této společnosti.

Vico jasně analyzoval formy třídní otrokářské společnosti a státní moci. Státní moc se podle něho stala pro patres familias nutností v okamžiku, kdy se někdejší famuli proti nim sjednotili v samostatnou společenskou složku. Z někdejší vlády v rodech se stala vláda občanská, státní, z někdejších famulí se stali plebejové.

Vico dále provádí periodizaci heroického období, jež analyzuje na římském případě; ukončuje je pak přechodem k monarchii období Augusta, již nastalo třetí období, tj. období lidské, jež pomohlo uskutečnit jednotu světové obce a pomohlo eliminovat jak vnitřní, tak zahraniční rozpory. Tímto obdobím končí ovšem první cyklus lidských dějin a nastává zvrát cyklu k jeho počátkům — známé *ricorso*, s tím ovšem rozdílem, že to, co se v první etapě realizovalo v rámci pohanství, musilo se nyní v druhé etapě realizovat v rámci křesťanství, přičemž se Vico domnívá, že heroické období započalo křížáckými výpravami. Lidské období se pak uskutečňuje až v absolutní monarchii.

Vicova periodizace přináší tedy do schématu periodizace nové prvky, v jistém směru by se dalo říci, že si Vico byl ve fantastické podobě vědom úlohy společenských formací — alespoň prvotně pospolné, otrokářské a feudální — přičemž se snažil přirovnat feudální společnost k otrokářské a kapitalistickou znal pouze v ideologii.

Vicova koncepcie historického procesu byla produktem racionalismu 17. století; je sporné, lze-li ji řadit k osvícenství.

Podobně jako Vico je i Herder¹⁰ stoupencem periodizace, která vychází z představy univerzálních dějin — univerzální dějiny jsou podle něho možné, protože existuje jednota lidského rodu. Chápe tedy světové dějiny nikoliv z hlediska evropské expanze, nýbrž z hlediska demokratického. O černoších a indiánech mluví jako o stejně hodnotných lidech jako evropanech. Herder považuje např. za předsudek, aby lidé, kteří chtějí žít šťastně, byli pouze evropany, staví se proti myšlence, že osvícenství je možné pouze v Evropě. To jej vede koneckonců k tomu, že odmítne etatistickou koncepcii vývoje lidského rodu. Odtud jeho přímá idealizace prvotně pospolné společnosti. Tento důraz na předstátní společnosti má za následek deheroizaci lidských dějin; dějiny jsou chápány jako dějiny

¹⁰ Literaturu k Herderovi tamtéž, s. 62.

výchovy lidí k umění a řeči. Herderova koncepce je v podstatě koncepcí vývoje humanity; zahrnuje všechny národy, počítaje v to Čínu, věnuje pozornost dějinám Koreje a Laosu, ba dokonce neopomene ani Tibet, odtud přejde na střední Azii, dějiny vyvrcholují v Řecku, pak přechází k římským dějinám a končí prakticky středověkem.

Je zřejmé, že Herderova koncepce je v podstatě koncepcí hodnotící — např. ve zdůraznění úlohy klasického Řecka, odmítavý je pak jeho poměr k Římu a ke středověku.

Se zcela originální koncepcí vystoupil pak Hegel.¹¹ Jako základní kritérium pro periodizaci mu slouží kritérium svobody, jež se plně rozvinula v jemu současné buržoazní společnosti. Z toho vyplývá Hegelův evropocentrismus, neboť dějiny tendují přes Evropu právě k této společnosti. Nejpregnantněji vytyčil Hegel toto periodizační kritérium ve Filozofii práva.¹² V orientálním světě je svobodný jedinec, v Řecku a Římě několik jednotlivců, v buržoazní společnosti se svoboda vztahuje na všechny občany. Pokud jde o orientální říše, vytyčuje se toto kritérium: Jde o patriarchální stav, v němž světská vláda splývá s teokracií, panovník je zároveň vrchní kněz a bůh. V tomto celku (in der Pracht dieses Ganzen) zaniká individuální osobnost a vnější příroda je bezprostředně božská. Místo zákonů nastupuje ceremoniel a náhodnost. Orientální stát je živý jen v pohybu, který směřuje navenek, projevuje se elementárním vřením a pustošením (Wüten und Toben).

Jako druhý periodizační předěl ve vlastním historickém procesu se Hegelovi jeví Řecko, jež představuje jednotu konečného a nekonečného. Hegel je v jiných spisech vědom toho, že existence řecké společnosti byla podmíněna otroctvím, přičemž Hegel ocenil pozitivní přínos vlastní otrokářské společnosti především v oné podobě, již spatřoval v antické polis. Následuje období helenistické, vedoucí k uvolnění soukromých zájmů proti polis, jež vrcholí v období římské společnosti, kterou Hegel považuje již za společnost úpadkovou, ježto v ní dochází k oddělení soukromého vědomí od abstraktní obecnosti. Jako další období pak začleňuje germánský svět a prakticky jinak pomijí středověk (zvláště ve Fenomenologii ducha se středověk odbyvá několika větami). Zajímavý je pak v Hegelových spisech periodizační posun. Ve Fenomenologii ducha si klade počátek novověku (Neuzeit) do období zámořských objevů, kdežto v pozdějších dílech vychází přímo z reformace. Hegel přitom dělí vývoj buržoazní společnosti do několika etap, stěžejní je etapa absolutní monarchie a Francouzské revoluce.

Jakkoliv důmyslně propracována, neovlivnila Hegelova koncepce historiografii přímo. Ve srovnání s ní představuje např. Rankův pokus o světové dějiny (a periodizaci světových dějin) dílo víceméně povahy eklektic-

¹¹ J. Kudrna, Studie k Hegelovu pojetí historie, Praha 1964.

¹² G. W. F. Hegel, Berlin 1956, s. 294 n.

ké. Jinak se v 19. století ustálilo pojetí starověk, středověk a novověk.

Nové podněty pro periodizaci vyšly pouze z ekonomiky orientované historiografie a pak z historiografie ovlivněné sociologií.¹³ To byla např. známá periodizace podle vývojových hospodářských stupňů (Stufentheorie) německých historiků. Mimoto se setkáváme u některých historiků s pokusy použít periodizačních kritérií z dějin umění, jak tomu bylo např. v pozdním díle K. Lamprechta.¹⁴ Lamprecht mluví o období symbolismu, kdy je jednotlivec pohlcen kolektivním útvarem a podroben vztahům pokrevní závislosti, o období typismu, kdy se člověk pojímal jako něco odlišného od přírody, období konvencionalismu (prakticky jím rozumí městskou kulturu pozdního středověku), období individualismu, kdy se rozráží církevní univerzalismus, a o období subjektivismu, kdy se plně probouzí národní vědomí, kdy převáží nacionalismus (jinými slovy, jde o období imperialismu).

Vcelku se ovšem ukázalo, že toto schéma nebylo německými buržoazními historiky přijato, naopak německá buržoazní novorankovskky orientovaná historiografie prohlásila tento pokus za nevědecký a přidržela se tradičního schématu (starověk, středověk, novověk). Počíná-li se pak v buržoazní historiografii mluvit o otrokářství, feudálním věku, kapitalismu, pak je v tom možno spatřovat jisté již vlivy marxismu na buržoazní historiografii. V případě feudalismu musíme pak vidět i vliv francouzské buržoazní historiografie období restaurace (Thierry, Guizot). Z toho hlediska zaujímají pak specifické místo pokusy nahradit periodizaci typologií — týká se to hlavně Maxe Webera, snažícího se podat jakousi sociologickou typologii z hlediska specifčnosti evropského vývoje.

Vcelku se dají zjistit tyto předpoklady Weberova periodizačního pokusu: 1. Vymezení kapitalismu jako vrcholné etapy lidského vývoje, v podstatě jako ztělesnění racionalismu jakožto produktu protestantismu, respektive jeho varianty kalvinismu. 2. Z hlediska tohoto odlišení asijských společností jako společností statických. Jsou to společnosti bez osobní svobody, společnosti velkorodin a patrimonialismu (jako např. Indie), čímž se kladou základní překážky pro zprůmyslnění. 3. Důležitým kritériem Weberovy periodizační koncepce je město. Jedině v Evropě se vytvořilo město svobod, v Asii bylo město podřízeno státní mocí. 4. S tím souvisí odlišení antického města, v němž hrál vojenský prvek rozhodující úlohu, od města středověkého, jež se jeví jako spojující článek od nesvobody k svobodě. 5. U Webera se jasně prosazuje tendence smíšení epoch, odtud např. i snaha rozšířit pojem kapitalismus i na antiku. Weber mluví o kapitalismu již v helenismu, v období římského cí-

¹³ G. Österreich, Die Fachhistorie und die Anfänge der sozialgeschichtlichen Forschung in Deutschland, Historische Zeitschrift 1969, s. 320.

¹⁴ E. J. Spieß, Die Geschichtsphilosophie Lamprechts, Erlangen 1921.

sařství pak mluví dokonce o státním kapitalismu. 6. Za další periodizační kritérium považuje Weber formy panství. Mluví v tom směru o charismatické, tradicionalistické a byrokratické formě vlády. Přitom ovšem tyto formy panství ještě dále specifikuje (např. v rámci tradičního panství rozlišuje patrimoniální panství; považuje za jednu ze specifik tohoto panství, že se úředníci rekrutují ze závislých osob, často i z otroků). Za další kategorii v rámci tradičního panství považuje i feudalismus, rozlišuje etapu družinového feudalismu v Japonsku, prebendálního feudalismu v Turecku a lenní feudalismus v západní Evropě. Dá se tedy říci, že Weber posunul do pozadí časovou periodizaci a nahradil ji typologií, kterou jakoby odpoutal od časového schématu, což mu umožnilo rozšíření platnosti typologie do různých časových dimenzí.¹⁵

Všimněme si ještě dvou pokusů netradiční historiografie o periodizaci. U Toynbeeho je reakce proti běžné periodizaci spjata s reakcí proti faktografické historiografii, proti pojetí historiografie, jež se zabývá pouhým sbíráním faktů.¹⁶ Toynbee redukuje faktografické poznání na záležitost pouhé technologie. Z tohoto hlediska vyplývá i Toynbeeho periodizační zřetel. Toynbee popírá jednotu vývoje a rozvrhuje světové dějiny do 21 civilizací, které představují jakési mikrokosmy, které ovšem — to je rozdíl od pojetí Spenglera — nejsou od sebe hermeticky odděleny. Jinak je Toynbeeho celkové vývojové schéma značně umělé. Toynbee mluví o primitivních společnostech a civilizacích, o sekundárních civilizacích, o náboženských civilizacích. Toynbeeho periodizace, jež značně ovlivnila buržoazní dějepisectví padesátých a šedesátých let, vychází 1 z rozbití jednotné koncepce světového vývoje, 2 z předpokladu vyústění světových dějin v americké civilizaci. Jinak Toynbeeho pokus o periodizaci likviduje myšlenku pokroku a dějiny vystavuje náboženskému mýtu.

Konečně z řady pokusů o netradiční periodizaci několik slov k často citovanému periodizačnímu schématu Rostowa.¹⁷ Rostow vychází z tzv. tradičních společností, v podstatě založených na zemědělství — fakticky se vztahují od starověké Číny až po středověkou Evropu. Druhou etapu představují společnosti v „přechodu“. Jde o období, kdy jsou zjednány předpoklady pro hospodářský vzestup (v Evropě 17.—18. století). Třetí je období vlastního take-off, tj. 19. a hlavně pak 20. století, přičemž měřítkem zralosti jsou investice dosahující až 20 %, a konečně nastává období masového konzumu (prakticky období po druhé světové válce).

Tolik tedy k periodizacím, které jsme označili jako netradiční. Je zvláště zřejmé, že současná periodizační hlediska jsou v buržoazní historiografii ovlivněna změnami, jimiž prošlo lidstvo po druhé světové válce.

¹⁵ G. Abramowski, *Das Geschichtsbild Max Webers*, Stuttgart 1966.

¹⁶ J. Kučrna, *K historickému zařazení metodologie a filozofie A. G. Toynbee*, Československý časopis historický 1960, s. 514 n.

¹⁷ W. W. Rostow, *Studien wirtschaftlichen Wachstums*, Göttingen 1961.

V důsledku vítězství národně osvobozenického boje uvolnilo se i hledisko evropocentrismu a mimoto byl uveden v potaz i státní systém, na němž se dosavadní tradiční periodizace zakládala.

Přístupujeme-li nyní k marxistickému pojetí periodizace, musíme si na prvním místě být vědomi toho, že jeho základ tvoří pojetí ekonomické formace. Půjde tedy i mimo jiné o to, ukázat genezi a funkci této základní kategorie. Marx byl rozhodně při svém pojetí společenskoekonomické formace ovlivněn francouzskými historiky období restaurace, a to jak pokud jde o odmítnutí organologického pojetí historie, tak pokud jde o pojetí tříd, postžení úlohy revoluce v dějinách a vlastní pojetí výrobních vztahů.¹⁸ Termínu výrobní vztahy počíná používat od roku 1847, dříve používal termínu formy styku (Verkehrsverhältnisse). S vlastním termínem ekonomické formace se pak u Marxe setkáváme až v 18. Brumaire a pojetí je rozpracováno v předmluvě Ke kritice politické ekonomie. Samotným termínem ekonomická formace se pak Marx distancoval od představ pojmu organizace, s nímž pracovali saint-simonisté. Ovšem dospěje, že např. francouzská buržoazní historiografie období restaurace dospěla jen k pojmu epocha sociální formace. Že ovšem historikové typu Guizota nemohli dát těmto pojmům plný smysl, souviselo již s tím, že považovali buržoazní společnost za konečnou etapu dějinného vývoje.

Nutno ovšem vzít v úvahu i jiné prameny pojetí ekonomické formace. Tak např. s periodizační kategorií patriarchálního společenského ekonomického vlastnictví se Marx mohl seznámit u Gejera, Schmidta a Pfistera, pro římskou otrokářskou společnost využil spisů Saint-Simona, Hegela a Niebuhrových římských dějin, pro středověk pak díla Guizotova. Rozvoji učení o ekonomických formacích přispělo i prohloubení ekonomických znalostí, s nímž se u Marxe setkáváme po roce 1852. Tato problematika závisí od pojetí logicko-historického, což souvisí např. s problémem, zda jednoduché kategorie odrážejí jen méně vyvinuté společenské vztahy a zda logické zachycuje i samotný historický proces. Stejně tak je pak z hlediska periodizace závažný Marxův postřeh, že výše vyvinuté formace obsahují prvky nižší formace, ovšem velmi často ve zkarikované podobě. Neobyčejný význam pro periodizaci mají pak Marxovy Grundrisse,¹⁹ jakási teoretická Marxova laboratoř, v nichž nacházíme nejvíce postřehů o předkapitalistických ekonomických formacích. Mimoto se v nich vyskytuje důležitý poznatek, že předkapitalistické ekonomické formace byly vázány na přírodu, tedy byly podle Marxe „naturwüchsig“ a mimoto se v nich projevovaly vztahy společenského donucení, kdežto v kapitalistické společnosti formy, vyplývající z procesu zhodnocení kapitálu, určují jak společenské vztahy; tak vlastní vztahy společnosti k přírodě.

¹⁸ H. P. Jaeck, Die materialistische Erklärung des gesellschaftlichen Formationsprozesses, Formationstheorie und Geschichte, Berlin 1978, s. 58 n.

¹⁹ K. Marx Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Rohentwurf, Berlin 1974.

Jedním z nejdůležitějších poznatků k problematice periodizace je učení o asijských formách výroby, jimiž se Marx intenzivně zabýval v padesátých letech.²⁰ Podstata této společnosti spočívá podle Marxe v tom, že nad malými pospolitostmi figuruje vyšší jednotka, jediný vlastník. Malé společnosti nejsou pak vlastníky, nýbrž držiteli, jednotlivec nemá prakticky žádné vlastnictví. Grundrisse pak poskytují i řadu výchozích bodů pro upřesnění etap forem vlastnictví. Marx přitom mimo jiné ukazuje, že rozhodující v antice bylo město, kdežto agrární venkov se jevil jako přívěsek města. V padesátých letech pak Marx upřesňuje pojetí prvotně pospolné společnosti — Urgesellschaft — hlavně na základě spisů Morganových a po seznámení s ruskou občinou. Marx chápe ruskou občinu jako formu tzv. archaidního typu, lépe řečeno jako poslední fázi jejího rozkladu. Zajímavé pak je, že se v této souvislosti objevuje další, ne tak známé periodizační hledisko, a to o primárních, sekundárních a terciálních typech, přičemž do závěrečné fáze sekundárního typu počíná kapitalismus. Při této příležitosti zasluhuje pozornost i Marxův postřeh, že vlastní dějiny není možno postřehnout jen prostřednictvím univerzální dějinné koncepce, nýbrž konkrétní analýzou a pečlivým srovnáním společenských jevů v minulosti a současnosti. Obecná metodologie dějin — platí to koneckonců i o samotné periodizaci — může tady působit jako metodologické instrumentarium a nikoliv tedy jako nadhistorická premisa.

Podobně se Marx staví i proti užití historických a morfologických kategorií v případě, že nereflktují celek okolností. Engels např. v poznámce ke knize Moneyho ukazuje, že původní komunismus, jak se s ním setkáváme na Jávě, vytváří základnu vykořisťování a despotismu.

Ukazuje se tedy, že otázka vlastní historické periodizace není otázkou nazíravého teoretického přístupu k dějinám, nýbrž naopak konkrétního ideového boje. Ukazují to např. mimo jiné i Leninovy polemiky proti narodníkům a legálním marxistům, v nichž se definuje i pojem ekonomické formace. Lenin např. spojuje otázku periodizace vývoje kapitalistické společnosti s problematikou typologie na základě německých, dánských a později i severoamerických statistických a demografických výzkumů. Vlastní problematiku periodizace pak Lenin obohatil o zpracování stadiální analýzy a zodpovězením otázky o vývojových formách kapitalistické společnosti strukturálně genetickou analýzou speciálněekonomických jevů, srovnávací typologií kapitalismu, pojetím imperialismu a bližším určením vývojových etap socialismu.

Z komplexu těchto otázek se dotkneme periodizace kapitalismu v souvislosti s imperialismem. S termínem imperialismus se u Lenina setká-

²⁰ F. Tökei, *Zur Frage der asiatischen Produktionsweise*, Neuwied und Berlin 1979. F. Tökei, *K teorii občestvennych formacij*, *Problemy analisa občestvennych form v teoretičeskóm nasledí K. Markse*, Moskva 1975, s. 51 n.

váme již před rokem 1914 (např. jako imperialistickou udává Lenin loupeživou válku). Po roce 1914 se u Lenina imperialismus objevuje již ve významu epochy, kterou začíná vymezovat ekonomickými rysy. Přesnější určení imperialismu se u Lenina objevuje ve spise *Socialismus a válka*, kde se poprvé setkáváme s formulací, že imperialismus představuje vyšší stadium kapitalismu. Zároveň z historického hlediska je významné, že Lenin podává i novou periodizaci kapitalismu. Rozděluje ho na období buržoazie na vzestupu (1789—1870), epochu vyvinutého kapitalismu a svobodné konkurence (1870—1900) a na epochu imperialismu (1900—1917). Podotkli bychom pak ještě, že i potom Lenin na některých místech hovoří o kapitalistickém imperialismu a připouští možnost i nekapitalistického imperialismu.²¹

Pokusíme se tedy formulovat některé závěry. a) Je nepochybné, že východiskem pro marxistické pojetí periodizace je pojetí společenské formace, v níž se slučují všechny základní rysy marxistického pojetí dějin. Společenská formace umožňuje vlastní pojetí dialektiky vztahů výrobních sil a výrobních vztahů, vzájemného pojetí obecných a konkrétních zákonitostí, postižení vztahu základny a nadstavby. Umožňuje uplatnit v historii onu metodu logického a historického, jejíž charakteristiku podal v Úvodu Ke kritice politické ekonomie Marx. Ve společenské formaci je vyjádřena dialektika obecného a jednotlivého. b) Marxistické pojetí periodizace vychází z předpokladu směny společenských formací, přičemž máme na mysli progresivní tendenci vývoje, nikoliv ovšem tendenci, jež by byla jednoznačná. c) Další problém který je s periodizací úzce spjat, týká se paralelity historického vývoje. Klasikové marxismu vycházejí z předpokladu, že vedle sebe může existovat několik společenskoekonomických formací nebo těchž formací na různém vývojovém stupni. Pro celkový vývoj je ovšem rozhodující, v které části se tento vývoj projevuje v nejvýraznější podobě, přičemž, jak ukazuje akademik Žukov, nehraje vždy progresivní úlohu kritérium velikosti státu, neboť velké státy mohou naopak ve vývoji zaostávat.²² Na řadu národů pak nelze aplikovat vývoj a směnu všech společenskoekonomických formací. Tak například většina národů přeskočila otrokářskou společenskou formaci a je otázka, zda např. společenskoekonomická formace v oné podobě, jak se vyvinula v Římě, nebyla spíše odchylkou od všeobecné vývojové linie. Ovšem musíme mít na mysli, že bez této epochy by nebyla možná moderní civilizace. Řada problémů je pak spjata i s celým pojetím tzv. asiatského způsobu výroby, který např. neumožnil plný rozvoj soukromého vlastnictví a tím i vyhraněnější formování tříd.

S tím souvisí i problematika aplikovat v marxistické historiografii

²¹ R. Barthel, *Der Imperialismus als Ende und Über die kapitalistischen Gesellschaftsformation im Werk Lenins, Formationstheorie und Geschichte*, Berlin 1979, s. 17 n.

²² E. M. Žukov, *Teoretičeskije problemy* s. 15.

tradiční pojetí starověk, středověk, novověk, které, jak jsme ukázali, vzniklo vlastně náhodně. Má-li proto mít smysl, musí být podloženo vlastním učením o ekonomických formacích. Přitom musíme mít ovšem na mysli, že tato periodizace vychází z předpokladu vývoje v nejvyhraněnějších podobách. Velká část lidstva nežila např. v období otrokářské společnosti, typ řeckého a římského otroctví nebyl někde vůbec, jinde se objevoval pouze v zárodečné podobě. Konkretizace je nutná i v jednotlivých případech, které vypadají obdobně (např. otázka, kdy začíná feudalismus ve východní a západní části římského impéria). S tím souvisí i otázka, kdy je možno říci, že feudální vztahy nahradily vztahy otrokářské. Samozřejmě je namístě i periodizace jednotlivých etap ve vývoji společenskoekonomických formací (otázka raného a vrcholného feudalismu, tzv. krize feudalismu). Je tedy zřejmé, že otázka periodizace se nemůže uskutečňovat prostřednictvím obecných schémat a že ztrácí svůj smysl, není-li v ní i konkrétní jádro. Z tohoto důvodu je tedy nutná další konkretizace periodizace, přičemž je nutno podotknout, že tato konkretizace periodizace nemůže vycházet jen z vyzdvižení jednotlivých událostí, nýbrž spíše ze souhrnu faktů, ze vzájemné souvislosti základny a nadstavby a z jejich spojujících kategorií, tj. tříd a třídních bojů a hlavně pak z revolucí, které umožnily vlastní změny vztahů mezi třídami nebo mezi třídními frakcemi. Jediné tak se můžeme vyvarovat toho, abychom po vzoru školy Annales tzv. překlenuli kvalitativní stránku vývoje, abychom vlastní dialektiku zakládající se na boji protikladů zaretušovali plochým evolucionismem. S požadavkem konkretizace periodizace souvisí i možnost použít při jejím dalším rozčlenění pojmů epocha, mou skutečností, že v dlouhých etapách vývoje nemůžeme mluvit o čistých ekonomických formacích. Ovšem dodejme, že tímto znakem se např. pojem epocha nevyčerpává, může označit např. i ekonomickou formaci nebo část jejího trvání. S konkretizací souvisí i použití periodizačních kritérií z oblasti nadstavby, případně z forem státní moci (český přemyslovský stát, německé dějiny v období otonském, Evropa v období absolutismu). Ovšem musíme si být vědomi toho, že tato kritéria mají pouze subsidiární úlohu, oproti periodizačnímu mezníku revolucí, v nichž se odrážejí konflikty antagonistických tříd. Engels např. uváděl jako periodizační mezníky buržoazně náboženskou revoluci v Německu, anglickou revoluci a francouzskou buržoazní revoluci. Přičemž ovšem tato kritéria nelze chápat úzce, musíme do nich zahrnout i období příprav těchto revolucí. Tím se je možno vyvarovat i některých nedorozumění, vyplývajících z některých periodizačních kritérií, s nimiž se setkáváme např. u Engelse. Engels např. v Dialektice přírody udává konec středověku rokem 1453. Jinde ovšem velmi jasně vytyčuje jeho periodizační mezník právě onu již zmíněnou buržoazně náboženskou revoluci. Fakticky jde o to, že zde bylo 70 let přípravného vývoje, který jí vyústil.

Z náčrtu analýzy problému, kterou jsme se snažili podat, jasně vyplynulo, že otázka různých přístupů k periodizaci závisí především na koncepci světových dějin, pro jejichž učlenění přináší jedině marxismus vědecké kritérium v pojmu vlastní společenské formace.